گۆرانی و موزیکی ناوچەی کۆیە

وریا ئەحمەد

ئەحمەد دڵزار

ئەحمەد دڵزاری شاعیر ناوی تەواوی (ئەحمەد مستەفا محەمەد مستەفا)یە و بە (ئەحمەد دڵزار) ناسراوە، ئێوارەی ڕۆژی (٨)ی مانگی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٠) لە کۆیە لە گەڕەکی (هەواوان) هاتووەتە دنیاوە. سەرەتا لە (سوختەخانە) لای (مەلا) خوێندوویەتی، دوایی قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندیشی هەر لە کۆیە خوێندووە، پاش ئەوە براوەتە (سەربازی) و کاتێکیش خزمەتی سەربازی تەواوکردووە، ساڵی (١٩٤٦) پێوەندی بە پارتی (کۆمۆنیست) واتە حیزبی (شیوعی عیراق)ەوە کردووە، پاش ماوەیەک ئەو پارتە کاک دڵزاریان بۆ (مۆسکۆ) بە مەبەستی خوێندن ناردووە، لەوێ لە تەک (٢٣) نێردراوی ئەو پارتە لە خولێکی (مێژوو)دا بەشداری کردووە و بەیەکەم دەرچووە، کاتێ گەڕاوەتەوە، لە ناوچە ئازادکراوەکانی کوردستان، لە گوندی (دەرگەڵە) داوایان لێکردووە، وانەی مێژوو بە کادیرانی ئەو حیزبە بڵێتەوە، کە چەندین مامۆستاو چوار پارێزەر و دوو ئەندازیاری تێدا بەشدار بووە، هەندێ لەوانە خەڵکی شارەکانی خوارووی عیراق و دوویان خەڵکی وڵاتی (حیجاز) بوونە، مامۆستا دڵزار بۆی گێڕاینەوە و گوتی: ئەو بەشداربووانە هەموویان لە وانە گوتنەوەکەم ڕازی بوون، دیارە ئەو ماوەیە پارتیمان لەگەڵ (پارتی بەعس)دا هاوپەیمانییەتی گرێدابوو، ئەوەبوو ئەم جارەیان منیان بۆ (بولگاریا) نارد، لە خولی ئەم جارەدا بڕوانامەی (دبلۆم)یان لە مێژوو پێدام، ئەو کاتە هێشتا لە گەڵ بەعسییەکان نێوانمان تێک نەچووبوو.

ئەحمەد دلزار

لێم پرسی: دەربارەی مێژووی ناوچەی کۆیە چیت لا یە؟

گوتی: کاتێک موسوڵمانەکان لە سەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)دا، هاتوونەتە سەر ناوچەی کۆیە، خەڵکی ناوچەکە بەرگرییەکی زۆر بەهێزیان لەخۆیان و ناوچەکەیان کردووە، لە دۆڵی (سماقوولّی)شدا، کە ئەمڕۆ بە دۆڵی (ئەسحابان) ناونراوە(١)، دیسان بەرگرییەکی بەهێز لەخۆیان و ناوچەکەیان دەکەن، هەڵبەتە ئەوکاتە خەڵکەکە لەسەر ئایینی دیکە بوونە، جارێ نەیانزانیوە (ئیسلام) مانای چییە! مامۆستا دلزار لە قسەکانی بەردەوام بوو و گوتی: لە بیرمە کاتی خۆی لە دەوری کۆیە یەک دوو گرد هەبوون، (سەلکی کافریان) پێ دەگوتن، هەرکەس لەلایان ڕەت بوایە (فەرز) بوو، دەبوایە چەند بەردێکیان پێدا بدات، کەچی لە ڕاستیدا ئەوانە باپیرانی ئێمە بوونە و بەرگرییان لە خاک و شار و ژیانی خۆیان کردووە، بۆیە وا بە توندی بەرەنگاری ئەو کەسە غەریبانە بوونەتەوە. هەندێ بابەتیش هەر دەربارەی کۆیە لە کتێبەکانی مێژوودا نووسراون، بۆ نموونە نووسراوە کە کۆیە شارێکی زۆر کۆنە، لە دێرزەماندا لە ڕۆژهەڵاتی هەولێر وەک شار هەر کەرکووک و کۆیە هەبوونە، سلێمانی ساڵی (١٧٨٤) بنیاد نراوە، واتە تەمەنی دووسەد و شتێک ساڵە!

گوتم: مامۆستا ئەی ئەو میرنشینانەی وەک (بابان) و (جاف) و ئەوانە چ شوێنێک پایتەختیان بووە؟

گوتی: بابانەکان پایتەختیان (قەڵاچوالان) بووە، دواجار لە سلێمانی لە (کانێسکان) یەکەم جار چەند خانوویەکیان بنیاد ناوە. دواتر دلزار گوتی: کۆیە ماوەیەک کەوتووەتە ژێر فەرمانڕەوایی (بابان) و ماوەیەکیش سەر بە (سوڵتانی عوسمانی) بووە، لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەشدا، کۆیە ئیمارەتێکی سەربەخۆ بووە! لە ساڵی (١٧٥١)ی زایین، بە فەرمانی سوڵتانی عوسمانی والی بەغدا (سولەیمان بەگی گەورە) هێرش کراوەتە سەر (عوسمان پاشای) میری کۆیە، هەفتەیەک زیاتر بەرگرییان لەخۆیان کردووە، کوشتاری زۆریان لە هێرش هێنەران کردووە، بەڵام ئەوان هێزی زیاتریان بە هیمداد بۆ هاتووە و دواجار بەرگریکاران لە چیای (ئاوەگرد)ی دۆڵی سماقوولّی خۆیان حەشار داوە و بەرگرییان کردووە، بەڵام دواجار لەبەر زۆری ژمارەی هێرش هێنەران لە لایەک و چواردەوریشیان گیراوە لەلایەکی دی، عوسمان پاشای میری کۆیە و حەوت کەسیش لە هاوەڵانی دەکەونە دەست دوژمنان و وەک پیشەی هەمیشەیی دوژمنان یەک لە دوای یەک سەریان دەبڕن و سەرەکانیان بە دیاری بۆ سوڵتانی عوسمانی دەنێرن، ئینجا دلزار گوتی: من ناوەکانیشیانم لە لابوو (مەبەستی ناوی ئەو پۆلە شەهیدە بوو)، دیارە ئەوانە کوڕی عوسمان پاشای میری کۆیە و ئامۆزای و کێ و کێ بوونە، لەو ڕۆژە شوومەدا ئیمارەتی کۆیە دەکەوێت. پاش ئەو کارەساتە کۆیە هاوکاری ئیمارەتی (سۆران) دەکات. ساڵی (١٨٣١)، یان (١٨٣٢) لە کۆیە نەخۆشی (ڕشانەوە - تاعوون) بڵاودەبێتەوە، لە هەموو شاری کۆیە تەنیا (٦) ماڵ دەمێننەوە، ئەوانی دی، یان مردوون، یان لە ترسی مردن بۆ شوێنی دی هەڵاتوون، جا ئەو سامانە هەمووی کەوتووەتە دەست (حاجی بەکر ئاغای قاسید) کە دەکاتە باوکی (ئەختەر)ی شاعیر، دیارە ئەو پیاوە مەلا و شاعیرێکی باش بووە، کاک دلزار بەردەوام بوو لە قسەکانیدا و گوتی: لە مەسعوودی مەلای گەورەم بیستووە، کە ئەو (قاسید)ە، وەک شاعیر لە ئاستی (حافزی شیرازی)دا بووە، (تەخمیس)ی شیعری ئەو شاعیرەشی کردووە، پاشای ئیمارەتی سۆران (پاشای گەورەی ڕواندزێ) ڕێزی زۆری گرتووە، لەوە ترساوە ڕۆژێ لە ڕۆژان جێگەی ئەو بگرێتەوە، هەتا هەوڵی کوشتنیشی داوە، بەڵام بێ سوود بووە. جا ئەو کاتانەی کۆیە ئیمارەت بووە، وەک ئیمارەتەکانی دیکە شوورەی بە چواردەوری شاردا سووڕاوەتەوە، شاری (ئامێدی)ش شوورەی هەبووە، چونکە پاشایەک حوکمی

کردووه، بەڵام هەندێ شوێن بۆ نموونه (هەولێر) پاشای نەبووه، بیرم ماوه پاشماوەی دیواری شوورەکەی کۆیه نیومەترێک بەرز و له گێچ و بەرد دروستکرابوو، شوورەکه زیاد له دەرگایەکی تێدا بووه، بۆ نموونه: دەرکی گەروێ، دەرکی خۆشناوان، دەرکەی خواروو، جێی (خانی ئۆمەری) له شوێنی قوتابخانەی (کویسنجق - ئوولا)ی ئەمڕۆدا بووه.

له زۆر کتێبی مێژوویی دیکەدا کاتێک دەیخوێنیتەوه، دەزانی ئەمه باسی کۆیەیه، بەڵام ناوی (کۆیه) نەهاتووه، بۆ نموونه باسی ئەو مۆسیقارەی که بەر له (٦٠٠) ساڵ، یان زیاتر له کۆیه کتێبی لەسەر موزیک داناوه: مەبەست له (عومەری خدری کوردی)یه، که عەرەبەکان به هۆی پایەی بەرزی هونەری نازناوی (جەمال مەشریقی)یان بۆ داناوه.

گوتم: مامۆستا گیان بەڕای ئێوه (ئەمین ئاغای ئەختەر) له کۆیه چ ڕۆڵێکی بینیوه؟ گوتی: شارەزاییەکی زۆری له مەقامه کوردییەکاندا هەبووه، ئەو کاته له هەموو کەس شارەزاتر بووه، جگه لەوه هەندێ شیعری جوانی هەبووه، بۆ نموونه:

دەخیلت بم له عوشاقت مەرەنجه
دڵ و دینم فیدای ئەو لار و لەنجه

یان:

لەپاش مەرگم چ فایده بێیه سەر قەبرم لەبۆ شیوەن

کاک ئازادی کوڕی کاک ئەحمەد دڵزار که لەو دانیشتنەماندا ئامادەبوو، بگره هەر ئەو بوو ئاسانکاری بۆ ئەو دانیشتنه کرد، شایانی باسکردنه کاک ئازادیش شاعیرێکی لێهاتووه، جا لێرانەدا گوتی: ئەمین ئاغای ئەختەر لەو سەردەمه کۆنه بای داوەتەوه سەر شیعری گۆرانی بۆ نموونه:

له باغان دەستم برد بۆ بەی
باغەوان گازی کرد نەیکەی

هەروەها کاک ئازاد گوتی: بەڕای من (شلەوخانان) هی ئەختەر نییه، بگره زۆر لەو سەردەمه کۆنتره!

ئینجا کاک دڵزار گوتی: ئەختەر ئەگەر به (متصرف - پارێزگار)ی هەولێری بگوتبایه (فیساره کەس) لادەن، چونکه غەدری له خەڵک کردووه، گوێی لێ دەگیراو به قسەیان دەکرد. گوتم: مامۆستا گیان ئەختەرت دیوه؟

گوتی: نەخێر بەڵام باوکم دیتبووی، باوکم بۆی باس کردووم که ئەمین ئاغا زۆری خۆش ویستووه، (حاجی قادری کۆیی) زۆرجار له دیوەخانی ئەختەر میوان بووه، کاتێکیش بۆ (ئەستەمبۆڵ)چووه، له غوربەتدا ئەم قەسیدەیەی بۆ ئەختەر ناردووه که تێیدا به ئەختەر دەڵێ:

ئەی موحەممەد وەی (ئەمینول دەوله) ئیمڕۆ کۆیی تۆ.

له کۆیه (حەماغا) به (فەقیرخانه)کەی و به هەژار نانداندان و ئەمین ئاغای ئەختەری خاوەنی کاریش به حوکم و دەسەڵات ناویان دەرکردووه.

گوتم: باوکت بۆی باس نەکردووی ئەختەر کەسایەتییەکی چۆن بووه؟ گوتی: دەڵێن زوو زوو تووڕه بووه، بەڵام زۆر ڕێزی دایکی گرتووه و قەت له قسەی دەرنەچووه، دایکی که هاواری کردووه: کاکەمین بۆ وادەکەی؟ ئەمین ئاغا گورج بێ دەنگ بووه، دایکی کچی (حاجی یاسین ئاغا) بووه، ئەو ژنه دیوەخانی تایبەت بەخۆی له تەنیشت دیوەخانی مێردەکەی (حاجی بەکر ئاغای قاسید) هەبووه، هەرچی بۆ سەردانی دیوەخانی حاجی بەکر ئاغای قاسیدی مێردی چووه، دواتر سەری له دیوەخانی ئەو ژنەش داوه، که به (ئۆیای) بانگیان کردووه، ئەو ژنه هەمیشه گیرفانی پڕی پارەی ورده بووه، هەژار نەبووه خێری پێ نەکردبێت، هەر ژنێکیش ئەو سەردەمه له کۆیه بمردایه (کفن و دفن) و کاروباری ناشتنی لەسەر ئۆیای بووه، له هەموو ژنەکانی حاجی بەکرئاغای قاسید که ژمارەیان چوار ژن بووه، به دەسەڵاتتر بووه، دواتر دڵزار گوتی: نەنکی من (نەنکه سوراحی) لەگەڵ (ئەمین ئاغای ئەختەر) لەو دایکەنه، لەلایەکی دی دایکی باوکم و دایکی مەلای گەورەی کۆیه (جەنابی مەلای) خوشک بوونه، بەڵام دایکیان جیا بووه، ئەو ڕەز و باخانەی ئەمڕۆ هەمانه، بۆ نموونه ڕەزی (شەمه) و (ئۆمەر خوچان) و (بەیاری ئۆمەر خوچان) هەمووی لەوانەوه بۆمان جێماوه.

مامۆستا ئەحمەد دڵزار بۆی باسکردین و گوتی: جارێکیان له (سۆفیا)ی پایتەختی (بولگاریا) له پڕ گوێم له دەنگی (سێوه) بوو، به شەوقەوه گوێم بۆ شل کرد، سەیرم کرد وشەکان بولگارین! هەر ڕێک مەقامی (ئارێ گورێ) بوو، دواتر گوتی: چونکه ئەو میللەتانه ساڵانێک له ژێردەستی عوسمانیدا بوونه لێکیان وەرگرتووه.

گوتم: مامۆستا ئەمین ئاغای ئەختەر لەو سەردەمه کۆنانەی کۆیەدا توانیویەتی دەنگخۆشان له دیوەخانەکەی خۆیدا کۆبکاتەوه و بێ سڵەمینەوه کەسانێکی وەک: نەشئەتی ڕەشید ئاغا و حاجییه گەوره و مەڕبێنی قەشه و زۆری تر که له مووسڵ و حەلەب و بەغدا و ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوه بۆ دیوەخانەکەی هاتوون و بۆ ماوەی جیاجیا لەلای ماونەتەوه گۆرانییان گوتووه و کۆڕی گۆرانی و

غەزەل و مەقام گوتنیان ڕێک خستووە، بە ڕای ئێوە بۆچی ئەو سەردەمە گۆرانی و مەقام و غەزەل گوتن بۆ خاوەنەکانیان خەوش و نەنگی نەبووە؟

گوتی: بەڕای من گەورەیی و هونەرمەندی ئەختەر لەم کارەیدا دەردەکەوێت، کە توانیویەتی ئەو کەسایەتیانە کۆبکاتەوە و گۆرانیشی بۆ بڵێن، لەبیرمان نەچێت ئەوکاتە چونکە کۆیە کاروانسەرا بووە، خانێکی گەورەی هەبووە، تا ئەمڕۆش ماوەتەوە، ژێر زەمینی ئەو خانە گەورەیە (تەویلە)ی وڵاخ و نهۆمی دووەمیشی مسافرخانە، یان وەک ئوتێلی ئەمڕۆ بووە، خانی گەورەی کۆیە کە دەکەوێتە مەیدانی سەرێ (٤٠) ژووری تێدا بووە، کاسبکاران و دوکاندارانی کۆیە جاران بەیانیان بەر لەوەی بۆ سەر کارەکانیان بڕۆن، بۆ ئەو خانە گەورەیە چوونە، (فاتیحە)یەکیان خوێندووە، چایەکیان خواردووەتەوە ئینجا دوای ئەوە هەر کەسەو بەرەو کاری خۆی ڕۆیشتووە، دڵزار درێژەی بە قسەکانی داو گوتی: من بیرمە (مەلا حەوێزئاغا) سەرپەرشتی ئەو خانەی دەکرد، کۆیە (ترانزێت – لەسەر ڕێگەی) کاروانی ئێران و تورکیادا بووە، باپیری (حەماغای کۆیە) لەو خانە گەورەیەدا دوکاندار بووە.

گوتم: مامۆستای بەڕێز لە سەردەمی منداڵی و مێردمنداڵی خۆت لە کۆیە وەک مەقام و گۆرانیبێژ چ کەسێکت وەبیرە؟

گوتی: حەنیلە خڕە ئەوە (١٩٢٥) یان دواتر، بەڵام بەو هۆیەی زۆر منداڵ بوومە، مەقام و گوتنەکانیم وەبیر نەماوە، دواتر بە گەورەیی زانیم ئەو کەسە هونەرمەند و ئوستادی مەقام بووە، ئەوان لە کاتی موو ڕستندا، لە ناو ڕەز و باخی ئێمەدا بۆ ئەوەی هەست بە ماندووبوون نەکەن، مەقام و گۆرانییان دەگوت، حەنیلە خڕە لەو موو ڕستنەدا کەسێکی دی بەناوی (شموون عەتار)ی لەگەڵدا بوو.

گوتم: مامۆستا دڵزار بەڕێزتان قەت لەگەڵ (سێوە)ی هونەرمەندی ناودار دانیشتوونە؟

گوتی: جارێکیان باکووری هونەرمەند لەگەڵ خۆیدا بۆ لای ئێمە بۆ ڕەزی شەمەی هێنا، سێوە دانیشت و گۆرانی بۆمان گوت، مانگی ڕەمەزانانیش لە چایخانەی (ڕەشاغای) کە لە خوار (خانی مام قادری یاسینی) بوو، لەوێ گۆرانی دەگوت، لە بیرمە هۆنراوەیەکی (دڵدار)ی جوانەمەرگی دەگوت کە دەڵێ:

شایی و سەیرانە لە نێو ڕەزانە
بەهارە ئیمڕۆکە جەژنی عاشقانە

جگە لەوە هەندێ جار هۆنراوەی (عەونی) دەگوت، کەچی (مەلا ئەسعەد) جارێک بۆ لای من هات و هۆنراوەی لێ وەرگرتم، بەڵام نەیتوانی لەبەری بکات.

گوتم: ژن لە کۆیە لە بواری مەقام و گۆرانیدا ڕۆڵی چی بووە؟

گوتی: لە کۆیە ژن هەبوون گۆرانییان لە (مەولوود)، یان بۆنەی وەک (شین و لاواندنەوە)دا دەگوت، بەڵام لە کۆیە ژنێک هەبوو لەم هونەرەدا لە هەر هەموو ئەوانی دی باڵادەستتر بوو، ئەویش (مێرەمێ میرانی) بوو، لە هەموویان وەستاتر و زاناتر بوو، هەرچی فۆلکلۆری کوردی هەیە لەبەری بوو.

پەراوێز:

(١) دیارە بەرگریکاران دوای بەدەستەوەدانی شاری کۆیە و دەورووبەری بەرە و دۆڵی سماقوولی دەڕۆن، چونکە شوێنێکی شاخاوی و عاسێیە، لێرەش هێرش هێنەران دوایان دەکەون و شەڕێکی خوێناوی ڕوودەدات و لە هەردوولا کوشتاری زۆر دەکرێت، بۆیە ئەمڕۆ دۆڵەکە بە (دۆڵی ئەسحابان) ناونراوە، چونکە گۆڕەکانیانی لێیە.

(٢) ئەو مەقامە لەگەڵ بەستەی (نەمام نەمامە)، هونەرمەندی هەولێری نەمر (مشکۆ) زۆر بە شیرینی و دەنگێکی ساف و بێ گەرد و هونەرکار کاتی خۆی لە (مووسڵ) بە هاوکاری هونەرمەندی کەمانچەژەنی ئەو شارە (غانم یەحیا) تۆمار کراوە.

تێبینی: ئەم چاوپێکەوتنە ڕۆژی یەکشەممە ڕێکەوتی (٢٣)ی ئاداری (٢٠٠٨) لە هەولێر لە ماڵی خۆیاندا کە دەکەوێتە گەڕەکی ڕووناکی بە ئامادەبوونی مامۆستا (ئازاد)ی کوڕی ئەحمەد دڵزاری شاعیر بە سوپاسەوە ئەنجام دراوە.